

С. В. Кульчицької (Київ)

Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932 — 1933 рр. в Україні

27 — 29 січня 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських досліджень Торонтського університету (Канада) було проведено семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20 — 30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». У його роботі взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ дев'яти країн.

Найчисленніша делегація прибула з Росії. До її складу входили: А. Г. Вишневський (Інститут економічних прогнозів РАН), Ю. О. Поляков (Інститут російської історії РАН), Є. М. Андреев, В. О. Бирюков, А. Г. Волков, Л. Є. Дарський, Т. Л. Харкова (усі з Інституту статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канада була представлена Р. Джонсоном, С. Солломон, Н. Ховелл (усі з Торонтського університету) і А. Романюком (університет Альберти). Делегація України складалася з С. В. Кульчицького (Інститут історії України НАНУ), А. Л. Перковського (Інститут економіки НАНУ) і С. І. Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О. П. Бабьонішев, відомий за публікаціями під псевдонімами К. Максудов або С. Максудов (Гарвардський університет), Б. Андерсон (університет Енн Арбор), Б. Сільвер (Мічиганський державний університет). З Франції приїхали співробітники Національного інституту демографічних досліджень С. Адамець і А. Блюм. У семінарі взяли участь також С. Віткрофт (Центр російських і східноєвропейських досліджень університету Мельбурна, Австралія), Р. Девіс (Центр російських і східноєвропейських досліджень університету Бірмінгема, Великобританія), М. Ліві-Баччі (Відділення статистики Флорентійського університету, Італія) і М. Тольц (московський статистик, автор перших публікацій про репресований радянський перепис 1937 р., тепер живе і працює в Ізраїлі).

Матеріали радянської демографічної статистики після голодомору стали державною таємницею і були відкриті для наукового дослідження тільки з 1989 р. Тоді ж з'явилися перші публікації з конкретними посиланнями на перепис 1937 р. Вони давали уявлення про масштаб демографічної катастрофи, спричиненої суцільною колективізацією, голодомором і Великим терором. За п'ять років інтенсивного дослідження демографічної статистики міжвоєнного періоду нагромаджено величезний матеріал, який потребує колективного осмислення. З цією метою член-кореспондент РАН Ю. О. Поляков запропонував провести відповідний семінар, а керівник канадського Центру російських і східноєвропейських досліджень проф. Р. Джонсон добився виділення відповідних асигнувань. За півтора роки невеликому колективу торонтських учених вдалося підготувати семінар, на який зібралася значна частина демографів, соціологів та істориків, які розробляють цю проблематику.

Організація семінару виявилася бездоганною. Організатори узгодили його програму з усіма учасниками, добилися від останніх своєчасного надходження доповідей, розмножили їх і надіслали кожному за місяць до зустрічі. Поряд з доповідачами було запрошено дискусантів з світовим іменем у галузі демографії. Їм доручалося провести експертизу доповідей і підбити підсумки загальної дискусії безпосередньо на семінарі. Оскільки серед його учасників переважали фахівці з демографічної статистики, в центрі дискусії були вузькоспеціальні питання обліку народонаселення під час переписів і поточної реєстрації. Виявилось, що стан архівних джерел дає можливість хоча б частково відтворити первісний вигляд фальсифікованого перепису населення 1939 р. Це має колосальне значення, бо до нас дійшла тільки невелика частина матеріалів репресованого перепису 1937 р.

На семінарі також обговорювалася проблема кількісної оцінки демографічної катастрофи міжвоєнного періоду, в тому числі втрати населення

від голоду 1932 — 1933 рр. Спроби визначення втрат у регіональному розрізі були зроблені тільки у доповідях членів української делегації і розрахунках, представлених С. Максудовим.

У 1983 р., коли відзначалася піввікова річниця голодомору, в пресі української діаспори втрати українців в СРСР оцінювалися в діапазоні від 7 до 10 млн. чол. Це — експертні оцінки, що не спираються на розрахунки, оскільки демографічна статистика була тоді недоступною для дослідників. Вони базувалися головним чином на зіставленні чисельності українців за переписами 1926 і 1939 рр. з поправкою на можливий приріст населення у міжпереписний період. Однак зіставлення за національними ознаками не є коректним. Відомо, що багато українців під час перепису 1939 р. добровільно або примусово відмовилися від своєї національності. Поза межами УРСР це явище стало масовим.

Слід вказати на чотири основні вади таких експертних оцінок: кількісну недостовірність внаслідок відсутності вірогідної статистичної основи; неправомірний розгляд голодомору як єдиної причини демографічних втрат у 1926 — 1939 рр.; об'єднання даних про жертви геноциду і етноциду; об'єднання прямих втрат від голоду (загибелі людей) з опосередкованими (зниження народжень). Отже, подібні оцінки є не тільки недостовірними, але й завищеними в силу їх природи.

Однак у 1993 р., коли в Україні вперше було відзначено чергову, 60-у річницю голодомору, використовувалися саме такі оцінки втрат. З'явилися й оцінки, зроблені на основі матеріалів радянської демографічної статистики. Проте широкій громадськості вони здавалися заниженими, а тому непереконливими.

Ми розповімо про розгляд учасниками семінару в Торонто методики, яка давала змогу розрахувати і в 1990 р. опублікувати дані про демографічні наслідки голодомору. Користуючись нею, автори цих рядків тоді вдалося визначити кількість жертв по роках, виділити прямі і непрямі втрати. Виявляється, що перевищення смертних випадків понад звичайну норму дорівнювало 3 238 тис. Враховуючи неточність висхідних статистичних даних, прямі втрати від голоду оцінювалися в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чол. Обрана методика дозволяє також оцінити прямі втрати від голоду 1932 р., який був наслідком зимових хлібозаготівель 1931 — 1932 рр., в 144 тис. чол. Загальні втрати, включаючи ненароджених, визначаються для 1932 р. в 443 тис., а для 1933 р. разом з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. — в 4 207 тис. чол.

Прямі й опосередковані втрати за 1932 — 1933 рр. з демографічною луною за 1934 р. становлять 4 649 тис. чол. Неточність висхідних даних змушує визначити втрати населення УРСР від голодомору в інтервалі від 4,5 до 5 млн. чол.¹

Ці дані пізніше наводилися в працях автора або книгах, що виходили під його редакцією, у тому числі в шкільних та вузівських підручниках з вітчизняної історії. Проте, як уже зазначалося, вони не знайшли підтримки широкої громадськості, хоч спроб наукової критики обраної методики не було. Тому її критичний розгляд на семінарі в Торонто був особливо важливим. Висунуті застереження і зауваження спеціалістів у галузі демографічної статистики дозволять читачам самостійно зорієнтуватися в об'єктивних труднощах наукового розрахунку демографічних втрат і оцінити якість джерельної бази, яка є в розпорядженні вчених.

Оцінка втрат може здійснюватися шляхом прямої реконструкції відсутніх даних або методом демографічного моделювання. Розрахунки, основані на моделюванні демографічного переходу, дають в цілому досить об'єктивний результат. Вони ґрунтуються на пересуванні по роках (вниз на початок періоду або вгору на кінець періоду) базової вікової структури народонаселення.

Якщо у дослідника є надійні характеристики цієї величини, а також статистика природного руху населення та матеріали переписів, він може моделювати гіпотетичний процес демовідтворення, що відповідає нормальним

умовам, і порівняти його з фактичним, тобто таким, який відбувався за ненормальних умов. С. Максудов здійснив відповідні розрахунки ще до відкриття архіву ЦСУ СРСР і дійшов висновку, що зумовлені голодом і репресіями втрати населення України за 1927 — 1938 рр., включаючи недобір народжуваності, становлять 4 372 тис. чол.² У доповіді Максудова на семінарі в Торонто, яка вже ґрунтується на документах радянських архівів, відповідні втрати між 1926 і 1937 рр. оцінюються в 4 286 тис. чол. На його думку, можливий інтервал відхилень досягав раніше близько 30 % як у бік їх перевищення, так і в бік зменшення, а після відкриття архівів діапазон помилки звузився до 10 — 15 %.

Розрахунки гіпотетичної вікової структури народонаселення при зіставленні з реальною структурою за переписом 1939 р. дали С. І. Пирожкову підставу твердити, що демографічні втрати між 1929 і 1939 рр. становили в Україні близько 5,8 млн. чол.³

Метод моделювання, як бачимо, дає неоднакові результати, хоч дослідники використовують одну й ту джерельну базу. Інакше й бути не може: в основу розрахунку покладено штучно сконструйований цифровий ряд. Метод має й інший недолік: згідно з ним втрати населення оцінюються лише сумарно, тобто за весь досліджуваний період, як правило, міжпереписний. Визначити кількість жертв за певний рік неможливо, що виключає достовірну оцінку втрат від голодомору. Нарешті, неможливо відділити прямі втрати від опосередкованих, тобто окремо врахувати кількість дітей, які могли народитися, але не народилися внаслідок несприятливих обставин.

Пряма реконструкція відсутніх даних позбавлена вад, властивих моделюванню, хоч має інші, зокрема більшу залежність від якості наявних статистичних даних. Автор, однак, переконаний у тому, що на демографічну статистику, як правило, можна покладатися. Тільки під час голодомору вона виявилася нездатною відобразити дійсність. У наявності є цифри про смертність населення по районах, областях і в цілому по Україні за міжвоєнний період. За формою «Природний рух населення» органи ЗАГС республіки зареєстрували у 1933 р. 1 850,3 тис., а за формою «Смертність населення за національною ознакою» — 1 909 тис. смертельних випадків. Якби можна було б довіряти цим цифрам, проблеми визначення демографічних наслідків голодомору не існувало б. Однак у районах голодування не фіксувався весь обсяг смертності. Працівники ЗАГС у сільській місцевості гинули, як й інші люди.

Автор зіставляв чисельність населення за переписами 1926 і 1937 рр. з даними про його природний та механічний рух у міжпереписний період. Такий розрахунок дає можливість визначити єдину невідому величину — кількість смертей під час голодомору, оцінити прямі і опосередковані втрати по роках, тобто відділити жертви голодомору від жертв, якими супроводжувалася насильницька колективізація 1929 — 1930 рр. або голод, що спалахнув у зимові місяці 1931 — 1932 рр. внаслідок конфіскації майже всього хліба у колгоспників та одноосібників.

Критичні зауваження учасників семінару стосувалися найвразливіших аспектів методики автора: можливості використання даних ЦСУ СРСР про механічний рух населення і підходів до визначення гіпотетичної народжуваності (тобто такої, що існувала б за нормальних умов) в голодні роки. Дані про міграцію впливають на визначення прямих втрат від голоду, а дані про народжуваність — на розрахунок непрямих втрат, тобто викликане голодом скорочення народжень.

Відбулася жвава дискусія з питання про те, чи можна довіряти офіційним даним щодо міграційних процесів у міжпереписний період. С. Максудов відкинув цю статистику, згідно з якою відтік населення у 1927 — 1936 рр. становив в Україні 1 343 тис. чол. Вивчаючи зміни у національному складі населення між переписами, він дійшов висновку, що баланс міграції був для республіки позитивним і дорівнював 200 тис. чол.

Користуючись його даними, довелося б збільшити прями втрати від голоду 1932 — 1933 рр. на 1 543 тис., тобто до 4 781 тис. чол. Чи варто це робити?

Думаю, що не варто. Є. М. Андреев, Л. Є. Дарський і Т. Л. Харкова під час обговорення доповіді С. Максудова слушно вказали на обмежені можливості використання даних про зміни в етнічному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 рр. Додаткова аргументація наведена у доповіді Є. М. Андреева «Демографічна історія Російської Федерації». Він повідомляє, що кількість росіян у Російській Федерації збільшилася з 74 072 тис. в 1926 до 85 361 тис. у 1937 р., тобто на 15 %, а кількість українців, відповідно, зменшилася з 7 873 тис. до 3 087 тис., тобто на 61 %.

Це величезне зменшення відбулося, незважаючи на інтенсивну міграцію з України в Росію, яка підтверджується безліччю документальних даних. Андреев пояснює це явище змінами в етнічному самовизначенні українців внаслідок іншого формулювання відповідного запитання у переписних листах.

Справді, під час перепису 1926 р. люди відповідали на питання про етнічне походження (народність), а при переписах 1937 і 1939 рр. — на питання про те, до якої нації себе відносить опитуваний (національність). Не має значення, чи людина добровільно відмовлялася від своєї національності, чи робила це під тиском. В обох випадках мав місце етноцид. Але етноцид не є геноцидом. Визначаючи масштаби геноциду, ми повинні залишатися на позиції наукової інтерпретації джерел.

При розгляді застосованої автором методики розрахунків А. Г. Вишневський зауважив, що в 20 — 30-х роках в усіх європейських країнах відбувалося постійне падіння народжуваності. Фіксація гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927 — 1931 рр., яка є одним з елементів розрахунку, не бере до уваги зазначеної тенденції. Тому Вишневський запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927 — 1931 рр. (відповідний індекс дорівнює 0,935) і застосовувати його для пізніших років. У результаті ми одержимо таку кількість народжень (в тис.):

1932 р. — 929,3,
1933 р. — 885,3,
1934 р. — 843,5

Порівняння цих гіпотетичних даних із зареєстрованими показниками народжень дає такий недобір (в тис.):

1932 р. — 147,2,
1933 р. — 264,3,
1934 р. — 271,9

Отже, при поширенні на 1932 — 1934 рр. властивих для 1927 — 1931 рр. темпів спаду народжуваності зумовлений голодом недобір скорочується на 583,8 тис. чол.

Та чи слід використовувати при розрахунках корекцію А. Г. Вишневського і таким чином зменшувати демографічні втрати від голоду? Треба взяти до уваги умови демовідтворення в Україні напередодні 1932 р.: великий неврожай 1928 р. і різке погіршення становища селянства з 1929 р., зумовлене переходом до сталінської політики суцільної колективізації. Поширюючи на 1932 і пізніші роки темпи спаду народжуваності, викликані цими екстремальними умовами, ми не одержимо нормальної картини, яку можна було б порівняти з даними державної реєстрації. Доцільніше абстрагуватися від наявної тенденції до спаду народжуваності. За три роки вона не могла істотно деформувати гіпотетичну картину, яка нам потрібна для порівнянь.

Отже, зауваження учасників семінару щодо розрахунку даних про демографічні втрати від голодомору не перекреслюють опублікованих автором у 1990 р. розрахунків.

¹ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 77 — 78; К у л ь ч и ц ь к и й С. В., М а к с у д о в С е р г і й. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 3 — 10.

² М а к с у д о в М. Ukraine's demographic losses 1927 — 1938 // Famine in Ukraine. 1932 — 1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. — Edmonton, 1986. — P. 38.

³ П и р о ж к о в С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К., 1992. — С. 63.